

Назви спорідненості як компонент лексичної системи української мови

Ключові слова: назви спорідненості, лексична система, сема, семема.

У статті представлено аналіз основних досліджень даної семантичної групи. Розглядається місце семантичної групи «Назви спорідненості» в системі української лексики, її структура, особливості внутрішніх семантичних відношень, а також функціональні мовні потенції.

Система назв осіб – один з найбільших шарів лексики української мови, що об'єднує численні підсистеми, серед яких виокремлюються назви спорідненості (НС) як органічна єдність, елементи якої закономірно пов'язані один з одним і перебувають в певних відношеннях.

У слов'янській лінгвістиці НС є одним з найдослідженіших шарів лексики. У роботах А. Бурячка, В. Німчука, В. Передрієнка, В. Русанівського, Л. Лисиченко, О. Семеног розглядається питання походження слів названого поля та розвитку їх значень. Сучасна система НС, за свідченням дослідників, входить до найдавнішого шару корінної української лексики, який бере свій початок в індоєвропейському лексичному фонді і пройшов становлення у праслов'янську й спільнослов'янську добу [6, с. 69; 9, с. 117]. Зокрема, Л. Лисиченко вказує на те, що сучасна українська мова успадкувала від древніх слов'ян «розгалужену систему назв спорідненості, яка відбивала складні відносини всередині сім'ї й роду, де кожен член мав своє місце і свої обов'язки щодо колективу в цілому і до окремих його членів» [9, с. 117].

В. Передрієнко, аналізуючи формування української літературної мови XVIII ст., зазначає, що НС як предметно-тематична група «пов'язані з загальним буттям людини, належать до основного словникового фонду і характеризуються значною стійкістю» [11, с. 69]. Особливістю НС, за свідченням вченого, є «історична перспектива», тобто властивість без обмежень поширюватись у різноманітних стилях і жанрах [11, с. 70].

Усебічний синхронно-діахронний аналіз цієї групи слів представив А. Бурячок у монографії «Назви спорідненості і свояцтва в українській мові». Він визначив напрямки і ступені спорідненості сучасної системи НС, що відтворюють зв'язок між різними поколіннями. Відповідно до цього розрізняється спорідненість по прямій та боковій лініях I, II, III ступенів спорідненості. Розглядаючи шляхи розширення семантики НС, дослідник відзначив, що цей процес відбувався внаслідок зовнішніх асоціацій, за внутрішньо-психологічною схожістю, сферою функціонування [2, с. 54]. Окрему увагу автор приділив стилістичній диференціації НС та їх демінутивів, поясненню тенденцій їх використання з різною стилістичною метою, розглянув лексичні гнізда аналізованих слів і відзначив типові засоби їх розширення.

Специфічним для більшості назв по боковій лінії, як зазначає А. Бурячок, є паралельне вживання описових форм на позначення певних понять, наприклад *племінник – син сестри (брата), двоюрідна сестра – донька батькового, -ої (материного, -ої) брата (сестри)* тощо.

О. Семеног пропонує семантико-етимологічні коментарі до етнолінгвістичних пояснень НС. Ідучи за А. Бурячком, дослідниця подає етимологічний аналіз найпоширеніших НС, розглядає структуру їх значень. Викликає інтерес пояснення

символічного змісту деяких назв аналізованої групи, який, на думку авторки, моделюється національно-культурним середовищем [2, с. 36].

У роботі є ряд припущень, з якими не завжди можна погодитися, зокрема, безпідставно назви *дядько* й *тітка* відносяться до назв свояцтва, які об'єднують лише назви некровної спорідненості. На нашу думку, ці назви мають подвійну належність до назв спорідненості і до назв свояцтва, оскільки вони залежно від ситуації можуть містити в собі або сему кровної, або некровної спорідненості.

Інколи дослідники відносять НС до складу термінологічної лексики (А. Уфимцева, Г. Щур, В. Левицький, А. Вежбицька, О. Леонтьєв, Л. Новиков). Однак ми вважаємо, що таке твердження безпідставне, оскільки «слова-терміни характеризуються відсутністю внутрішньої форми і відповідно наявністю однієї семами» [12, с. 30], стилістичною нейтральністю та обмеженою функціональністю. Слова ж, що входять до системи НС, містять у своєму значенні по декілька семем і відзначаються додатковими емоційно-оцінними характеристиками (братик, сестричка, матусенька, мамка, дідуган тощо). Тому доречно говорити лише про наближення НС до термінологічної лексики, яке зумовлене системним характером угруповання НС.

Дослідники, аналізуючи типи польових структур, зауважують, що за умови, коли «ім'ям поля є словосполучення (у нашому разі це назви спорідненості), його елементи об'єднані однією (нехай навіть з дуже широкою семантикою) семою» [3, с. 75]. Єднальною семою (архісемою, гіперсемою), що визначає угруповання НС, є сема 'спорідненість', яка відображає загальні ознаки цього класу лексичних одиниць. Смислову структуру семемі кожної з НС утворює сукупність архісемі з двома релевантними семами: 'стать' і 'покоління'. Сема 'спорідненість' містить такі ознаки: 1 – властивість по лінії прямої спорідненості, 2 – властивість по лінії бокової спорідненості, яка містить категорію віддаленості; сема 'стать': 1 – властивість жіночої статі; 2 – властивість чоловічої статі; сема 'покоління' розкладається на: 1 – властивість народженого першого покоління; 2 – властивість народженого другого покоління; 3 – властивість народженого третього покоління і т. ін. Семантичні ознаки в межах кожної семі знаходяться у відношеннях диз'юнкції, унаслідок чого в межах семантичного поля НС утворюються групи слів, що не перетинаються: родичі чоловічої та жіночої статі, родичі по прямій лінії та родичі по боковій лінії тощо. Значення кожної окремої назви визначається кон'юнкцією цих семантичних ознак, на підставі чого «предмет виокремлюється з-поміж подібних елементів ... і одержує свою визначеність, співвідносячись різнобічно з «роз'єднаними» властивостями» [10, с. 19]. Так, назва *батько* формується кон'юнкцією ознак чоловічої статі, першого покоління та прямої спорідненості.

Польова структура лексики передбачає формування центру (ядра) та периферії НС. За одним із визначень, до центру входять «найуживаніші слова, які є носіями основних значень» [8, с. 283]. Відповідно до центру входять такі лексеми, як *батько*, *мати*, *дід*, *сестра*, *тітка*, *племінник* тощо, а до периферії належать діалектизми типу *стрий*, *вуйна*, *швагер*. Проте існує інша думка щодо складу ядра. А. Вежбицька включає до центру НС тільки назви *мати* й *батько* – «два основних терміни, котрі за своєю суттю на початку життя і на яких звичайно будуються всі інші» [4, с. 103]. Таке пояснення, на нашу думку, недостатнє для визначення суті поняття центру системного угруповання лексики (поля), що належить до НС.

На нашу думку, поряд із назвами *батько*, *мати* до ядра аналізованої групи слів необхідно включати назви *син* і *дочка*. Така структура ядра НС зумовлена логіко-семантичними чинниками. По-перше, саме ці поняття становлять основу нуклеарної сім'ї. По-друге, вони формують I-й ступінь повної спорідненості по прямій лінії, через який іде безпосередній зв'язок з іншими НС усіх ліній і ступенів спорідненості. Семан-

тика назв *батько, мати, син, дочка* є опорною для розкриття значення інших НС, на основі яких будуються описові найменування (дід – батько батька (матері); тітка – донька діда (баби), тобто батька (матері) *мого* батька (матері); племінник (племінниця) – син (донька) *мого* дядька (тітки), що є сином (донькою) діда (баби), який є батьком (матір'ю) *мого* батька (матері).

Наведені приклади демонструють і функціональне навантаження присвійних займенників у визначенні семантики НС. Вони є семантичними конкретизаторами, що вказують не стільки на присвійність, скільки на взаємини між особами.

Семантичні відношення, які лежать в основі об'єднання НС, багатоступеневі й неоднолінійні. Це пояснюється тим, що НС належать до слів, в основі лексичного значення яких лежить вираження відношення, тобто «названі цими словами предмети та явища дійсності позначаються за їх відношенням до якихось інших предметів і явищ» [16, с. 149]. Очевидно, що *донькою, матір'ю, сестрою, бабою, тіткою* і т. ін. певна особа є тільки відносно інших осіб, причому одночасно може бути в різних відношеннях з різними особами – бути і сестрою, і матір'ю, і бабою тощо, тобто з цими назвами пов'язане явище семантичної конверсії.

Подібне парадигматичне протиставлення визначається в цьому випадку «точкою відліку» центру формування різновекторних семантичних відношень. Таким чином, одне й те ж слово аналізованого поля входить до різних рядів, у яких воно протиставляється іншим словам за певною ознакою.

Основу поля НС створюють парадигматичні зв'язки слів, подані в семантичних опозиціях привативного типу, які зумовлюють ієрархічний характер його структури. Вони реалізуються у співвідношеннях слів, зв'язаних гіпонімічними (родо-видовими) відношеннями, що мають логіко-семантичну основу [10, с. 241]. Так, слова *батьки, діти* є гіпонімами до слова *родина*; *батько, мати* – до слова *батьки*; *син, дочка* – до слова *діти* тощо. Одночасно з погляду суперординації лексичні одиниці *родина, батьки, діти* є гіперонімами до відповідних слів. Вище названі гіпонімічні пари лексем, логічно підпорядковані одному й тому самому гіпероніму, є стосовно один до одного співгіпонімами. Вони, як зауважує Л. Лисиченко, виражають ієрархію відносин у хронологічній послідовності [9, с. 117].

Показовим є те, що одне й те ж слово, що входить до НС, може одночасно займати різні позиції в родо-видовій парадигмі (слово *батьки* є гіперонімом в опозиції *батько, мати* і гіпонімом в опозиції *сім'я, родина*). З одного боку, в антонімічних відношеннях, що репрезентують еквіполентні опозиції, перебувають ті НС, що позначають «два взаємодоповнюючі видові поняття, які разом становлять родові поняття, без проміжних ланок» [14, с. 27]: *батько – мати, син – дочка, дід – баба, брат – сестра, дядько – тітка* тощо. Опозиційність таких лексем спричинена протиставленням на рівні семи 'стать'. Корелятивні пари поля НС умовно поділяються на дві групи: до першої належать ті, що є гіпонімами до назви *предки (батько, мати; дід, баба)*, а до другої – ті, що є гіпонімами до назви *нащадки (син, дочка; онук, онука)*. Частина з цих пар семантично пов'язана з цими гіперонімами через проміжний компонент: *предки – батьки – батько, мати; нащадки – діти – син, дочка; нащадки – онуки – онук, онука*.

Учені також підкреслюють, що слова *батько і мати, син і дочка, дід і баба, брат і сестра* в умовах постійної синтагматичної сполучуваності входять у відношення взаємоспрямованого притягування, що позначається терміном «синтагматична атракція» [15, с. 154]. Це, у свою чергу, спричиняється до переосмислення відокремлених сполук сурядного характеру в напрямку «від конкретного до загального», є одним із видів синекдохи, тому, наприклад, «батько і мати» сприймаються не як окремі поняття парадигми НС, а як «батьки». Отже, утворюються копулятивні словосполуки на основі синтагм сурядного характеру. Серед них: а) *батько – мати* («бать-

ки)), *діди* – *прадіди* («предки»), *онуки* – *правнуки* («нащадки») як вияв компресії на основі стійкого сполучення в переосмисленому синекдохічному значенні; б) давньоруське *братъсестра* “брат і сестра” як компресія на основі стійкої сполуки з незмінним значенням компонентів. Щодо останнього, то така сполука набула термінологічного змісту, лексикалізувалася як ботанічне фразеологізоване найменування [15, с. 159].

З іншого боку, в лексико-семантичних групах *батько*, *мати* виділяються мікрогрупи, елементи яких перебувають у синонімічних відношеннях. А. Бурячок, зокрема, відзначає, що «в сучасній українській літературній мові для передачі поняття «рідний батько» вживається кілька синонімів, а саме: батько, тато, папа, отець, няньо, нянько, дядьо...» [2, с. 10]; для вираження поняття «рідна мати» – мати, мама, неня, ненька [2, с. 24].

Назва *рід* протиставляється назвам *сім'я*, *родина* на підставі нерівномірного розподілу диференційних ознак. *Рід* є «безознаковим членом» (Д. Шмельов) цієї парадигми, а *родина* й *сім'я* не покривають усієї сфери значення першого й протиставляються йому за диференційною та кількісною ознаками. Д. Шмельов зазначав, що подібні парадигматичні відношення між словами «залежать від відношень, які існують між самими предметами дійсності» [16, с. 133].

У деяких назвах по боковій лінії, що побудовані за моделлю «означення + означуване», ступінь спорідненості підкреслюється словотвірними елементами дво-, троюрідний (-а) брат (сестра).

Структура НС та їх кількість залежать від соціальних, біологічних та історичних чинників розвитку суспільства. Біологічну основу становить зміна поколінь, пов'язана з природним життєвим циклом, історичну – спільність цінностей цих поколінь. Соціальним підґрунтям є розподіл функцій між віковими та статевими групами, критерії якого залежать від соціально-економічної структури суспільства. Останній визначає формальний пріоритет назв осіб чоловічої статі: у семантичних корелятивних парах вони посідають перше місце: *батько* – *мати*, *брат* – *сестра*, *син* – *дочка* тощо. Домінантна позиція цих назв зумовлена панівною роллю чоловіка в житті суспільства на той час, коли відбувалося формування сучасних НС.

Соціальні чинники, як зауважує О. Тараненко, визначили й активність у сфері спілкування такого прийому, як встановлення більш інтимних, невимушених контактів, метафоризацію НС, яка полягає у вираженні поважного ставлення до старших, ласкавого ставлення до молодших і рівних: *батько*, *мати*, *брат*, *сестра*, *син* і т. ін: «Добрий вечір, дідусю, – каже парубок, підходячи. – Добрий вечір і тобі, сину» (Г. Хоткевич). Дослідник вважає, що в основі такої моделі лежить бажана для мовця, приписувана ним з тою чи іншою метою певним двом поняттям подібність [15, с. 108].

У численних роботах українських і зарубіжних учених НС використовуються як ілюстративний матеріал системного угруповання лексики або розглядаються з погляду семантичної структури слова та розвитку його семантики (М. Кочерган, В. Русанівський, А. Уфімцева, Л. Новиков, О. Леонт'єв).

Відзначене особливе місце НС у фольклорній та поетичній картинах світу. Це пояснюється тим, що *сім'я*, *родина* належать до визначальних архетипних образів, що з давніх часів функціонують у людській свідомості. У слов'янському, зокрема українському, фольклорі родинним мотивам, системі відношень, які історично склалися між членами сім'ї, відведено значне місце [1, с. 15], а назви, що входять до аналізованого поля, у фольклорних текстах різних жанрів виконують різноманітні функції. Деякі з НС, а саме: *батько* – *мати*, *отець* – *ненька*, входять, за спостереженнями С. Єрмоленко, до типових фольклорних формул народнопісенного словника [5, с. 65].

Мова поезії частково успадкувала фольклорну традицію слововживання НС. Проте їх широке використання в поетичній мові, як вважають Л. Савченко, В. Калашник, не дає підстав для надання їм статусу поетизмів, але разом з тим вони стають поетично

вагомими у складі «фразеологізованих сполук з позитивно підкреслюваною семантикою (унаслідок особливої соціальної актуалізації): мати Вітчизна Виходячи за межі індивідуально-авторських стилів, подібні образні єдності поширювались у мові ... поезії, набуваючи семантико-стилістичних властивостей одиниць поетичної фразеології, оскільки смислова та ідеологічна їх наповненість супроводжувалась поетизацією, підвищеною стилістичною забарвленістю, актуалізацією експресивно-характерологічних функцій» [7, с. 34]. Можна говорити й про те, що на певних етапах розвитку мови художньої літератури, НС стають соціально значущими й активізуються у системі виразових засобів поезії. Подібна активізація спричиняє розвиток переносних значень слів аналізованого поля, здебільшого суспільно-політичного спрямування, й реалізацію їх латентних сем (О. Муромцева, М. Голянич).

Таким чином, НС є прикладом лексичної мікросистеми, яка характеризується закритою й чітко організованою ієрархічною структурою. Елементи цієї мікросистеми об'єднані денотативною спільністю. Ці назви є функціонально й комунікативно важливими, оскільки часто вживані в мові й мають складні парадигматичні й синтагматичні зв'язки з іншими лексико-семантичними польовими структурами, а їх функціонування й активізація в поетичному тексті визначаються фольклорною й поетичною традицією і залежить від загальних тенденцій розвитку літературної мови.

Література

1. Будівський, П. О. Українська народна лірика про сім'ю та побут / П. О. Будівський. – К., 1993. – 129 с.
2. Бурячок, А.А. Назви спорідненості і своєцтва в українській мові / А. А. Бурячок. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 149 с.
3. Вандриес, Ж. Лингвистическое введение в историю / Ж. Вандриес. – М., 1937. – С. 167–216.
4. Вежбицкая, А. Язык. Культура. Познание / А. Вежбицкая. – М.: Русские словари, 1997. – 416 с.
5. Єрмоленко, С. Я. Фольклор і літературна мова / С. Я. Єрмоленко. – К.: Наук. думка, 1987. – 245 с.
6. Історія української мови: Лексика і фразеологія / В. О. Винник, В. Й. Горобець, В. Л. Карпова та ін. – К.: Наук. думка, 1983. – 743 с.
7. Калашник, В. С. Українська поетична фразеологія і афористика поетичної мови пожовтневого періоду: Семантико-типологічний аспект: дис... док. філол. наук / В. С. Калашник. – Х., 1992. – 293 с.
8. Кочерган, М.П. Лексико-семантична система / М. П. Кочерган // Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2000. – С. 282–284.
9. Лисиченко, Л. А. Бесіди про рідне слово (слово і його значення) / Л. А. Лисиченко. – Х.: ХДПУ, 1993. – 138 с.
10. Новиков, Л. А. Семантика русского языка / Л. А. Новиков. – М.: Высшая шк., 1982. – 272 с.
11. Передрієнко, В. А. Формування української літературної мови XVIII ст. на народній основі / В. А. Передрієнко. – К.: Наук. думка. – 1979. – 143 с.
12. Русанівський, В. М. Структура лексичної і граматичної семантики / В. М. Русанівський. – К.: Наук. думка, 1988. – 240 с.
13. Тараненко, О. О. Конотація / О. О. Тараненко // Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2000. – С. 248.
14. Тараненко, О. О. Полісемантичний паралелізм і явище семантичної аналогії / О. О. Тараненко. – К.: Наук. думка, 1980. – 125 с.
15. Тараненко, А. А. Языковая семантика в её динамических аспектах / А. А. Тараненко. – К.: Наук. думка, 1989. – 256 с.
16. Шмелев, Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики / Д. Н. Шмелев. – М.: Наука, 1973. – 280 с.

Names of kinship as components of the lexical system of the Ukrainian language

Key words: names of kinship, lexical system, sem, semema.

The article presents the analysis of basic researches of this semantic group. The place of the semantic group "Names of kinship" in the system of Ukrainian vocabulary, its structure, features of internal semantic relations, as well as functional language potencies are considered.

УДК 811.161.1.343

А.И. Мельничук
ГОУ ВПО ЛНР «Луганский национальный университет имени Тараса Шевченко»
e-mail: melnichuknastya2894@mail.ru

Толерантность и интолерантность в коммуникативном дискурсе СМИ

Ключевые слова: толерантность, нетерпимость, речевая агрессия, дискурс, СМИ.

В статье рассмотрены и проанализированы основные подходы к определению толерантности; причины распространения нетерпимости в социуме; основные международные и российские правовые документы, регулирующие вопросы толерантности в современном мире. Интолерантное поведение публичных людей транслируется средствами массовой информации, обсуждается на форумах и в блогах в интернете, то есть получает большой общественный резонанс, привлекает зрительскую аудиторию с помощью речевой агрессии к дискутирующим.

Постановка проблемы. Для решения задач исследования необходимо рассмотреть сущность и особенность толерантности, изучение которой находится на стыке ряда гуманитарных дисциплин – социологии, истории, психологии, педагогики, политологии.

На вопрос: «Если Вы испытываете неприязнь к людям другой национальности, то к каким именно?», были получены следующие ответы: к представителям «кавказских национальностей» (чеченцам, грузинам и др.) – 66%; к евреям – 13%; к представителям среднеазиатских национальностей (таджикам, узбекам и др.) – 17%; к представителям других национальностей – 4%. В опросе участвовали тридцать студентов исторического факультета Луганского национального университета имени Тараса Шевченко. Данные социологического опроса можно рассматривать как импульс и мотив выбора темы исследования и её квалификацию как проблемной.

Анализ последних исследований. Среди учёных, внёсших вклад в изучение проблем толерантности, необходимо назвать такие имена: А.Г. Асмолов, в работе которого были представлены подходы к определению понятия «толерантность» («На пути к толерантному сознанию»); В.Л. Лекторский, выявил различные критерии толерантности как этического феномена («О толерантности, плюрализме и критицизме»); В. В. Шалин, рассмотрел место толерантности в системе либеральных ценностей («Толерантность (культурная норма и общественная необходимость)»); П. Николсон, квалифицировал толерантность как идеал морали («Толерантность как моральный идеал»); Уолцер, предложил выделять разные степени проявления толерантности личности («О терпимости») и др. [11]

Пути и способы решения задач исследования предполагают определение основных методов, которые использовались при проведении исследования. В данной ра-